

фактів; духовно-теоретичному, на якому народна релігійна культура досліджується як особлива сфера наукового пізнання. Такий підхід дозволяє розглянути ціннісну систему народної релігійної культури як комплекс духовних детермінант діяльності особистості, що являє собою важливий механізм соціалізації і творчої діяльності людини.

Особливу увагу слід приділити питанню трансформації української народної релігійної культури в процесі соціогенезу. У контексті проблеми в якості ключової перспективно використати фундаментальну культурологічну категорію – креативність і проаналізувати логіку креативного мислення українського народу, принципи і модуси креативності в українській народній релігійній культурі. Не викликає сумніву, що саме креативність є тією рушійною силою, що дозволяє суспільству подолати труднощі соціокультурного буття і кризи самоідентифікації, переосмислити власну культурну спадщину, знаходячи в ній інноваційний потенціал для подовження минулого у майбутньому. З'ясування цих питань дозволяє на основі сучасних принципів культурологічного аналізу проаналізувати: креативність в історичній динаміці форм народного релігійного мистецтва; різноманітні способи рецепції українським народом культурних форм, внаслідок взаємодії з іншими культурами; мультикультуралізм і локальність в історичній динаміці народного релігійного мистецтва; семантику його локальних універсалій.

Щоб перейти безпосередньо до аналізу функціонування народної релігійної культури в українському соціумі новітнього часу, слід, перш за все, осмислити українські соціокультурні реалії, фокусуючи увагу на таких явищах як глобалізація й ентропійні процеси у суспільстві. Необхідність цього аналізу продиктована нагальною потребою у визначенні оптимальних модусів розвитку української культури в сучасних умовах.

Важливо розкрити зміст цих соціокультурних феноменів, чинники їх виникнення, з'ясувати існуючі протиріччя у сучасному суспільстві, зокрема, між розвитком і зближенням націй, між глобальним і локальним в українській культурі. Особливо слід звернути увагу на специфіку взаємопроникнення локального і глобального на двох рівнях – в межах українського соціокультурного поля і в загальноєвропейському контексті. В ракурсі означеного комплексу питань стає актуальним пошук можливих шляхів виходу з соціокультурної кризи.

Відзначимо, якщо шляхи виходу з політичної і соціально-економічної кризи проглядають все ще надто примар-

но, то вже сьогодні суспільство наблизилось до усвідомлення необхідності активної гуманітарної політики, що спрямована на формування, розвиток і збереження фундаментальних загально-цивілізаційних цінностей. Такий підхід базується на розумінні людини як центральної ланки у соціокультурному розвитку. Тому одними з головних завдань гуманітарної політики на сучасному історичному етапі, на мій погляд, стає: сприяння всебічному духовному та інтелектуальному розвитку особистості; формування національного світогляду, державної ідеології на основі загальних гуманістичних цінностей; вироблення методології і механізму взаємодії особистості, суспільства і держави для консолідації спільноти.

Прагнення до підтримання стабільності у суспільстві в умовах плюралізму, зняття напруги у взаємостосунках між людьми з різними віросповіданнями, поглядами і переконаннями актуалізує, зокрема, проблему толерантності, як найважливішого принципу комунікації. Тому метою подальшого дослідження є осмислення сутності і демаркації толерантності (релігійної тощо) в сучасному українському суспільстві. Не менш ємним є також питання стосовно місця української народної релігійної культури в архітектоніці глобалізації.

Практичне значення розробки цього комплексу проблем безперечно, оскільки дослідження зорієнтоване на осмислення закономірностей формування й укорінення інновацій у просторі народних традицій, дескрипцію в межах культурологічних теорій комплексу мір для вирішення магістральних завдань сьогодення – підтримку єдиного культурного простору в українському соціумі, прискорення адаптації сфери культури до реалій глобалізованого світу.

Підкреслю, дослідження в означених напрямках дозволяє створити картину діалектичного взаємозв'язку української народної релігійної культури і її соціального носія в соціально-історичній системі координат, осмислити релігійний компонент народної культури як засіб включення людини до суспільного буття, визначити роль і місце української народної релігійної культури у сучасному соціокультурному просторі. Це має прикладний вимір у справі розробки технологій подолання соціокультурної ентропії в українському суспільстві.

1. Бернштам Т. А. Русская народная культура и народная религия / Т. А. Бернштам // Советская этнография. – 1989. – № 1. – С. 91–100.
2. Фрейд З. Художник и фантазирование / З. Фрейд.; [пер. с нем. Р. Ф. Дальцев и др.]. – М.: Республика, 1995. – 400 с.

Тетяна Ємець

Інтегративність конкретно-історичного підходу в українознавчих дослідженнях

З метою розробки методологічних засад українознавства в статті аналізується використання конкретно-історичного підходу для реалізації принципу інтегративності в українознавчих дослідженнях.

In order to develop a methodological basis of Ukrainian studies, the author analyses the usage of concrete-historical approach for implementing the integrative researches' principles in Ukrainian studies.

Вивчення появи та подальшого розвитку українознавчих досліджень є важливим як для подальшого розвитку методологічних засад українознавства, так і для аналізу місця українознавства в українському націєтворенні. Адже розвиток українознавства як галузі наукового пізнання тісно переплетений із послідовними перетвореннями на-

ціональної свідомості в процесі формування української нації. Становлення українознавства можна розглядати як вияв трансформаційних процесів в українському соціумі.

Сучасні українознавці В. Крисаченко та О. Мостяєв пишуть, що поява і теоретичне осмислення українознавчих студій як окресленого кола тем у рамках гуманітарних

наук пов'язане з пробудженням інтересу спільноти до своєї історії, території, своєрідності національного буття. Вони наголошують на тому, що українознавство в історії українського народу «відіграло свою роль, поставши як чинник націєтворення наприкінці XIX – початку XX ст.» [5, с. 7]. Я. Ісаєвич також зазначав, що «виявом самоусвідомлення народу є пробудження в ньому зацікавлення своєю історією, територією, всіма аспектами національного буття» [2, с. 266].

Слід зауважити, що українське націєтворення загалом, та процес формування українознавства зокрема, не завжди мали поступальне спрямування. Значною перешкодою на шляху формування українознавства була асиміляційна політика самодержавства у царській Росії із сумнозвісними Валуєвським циркуляром та Емським указом, якими заборонялась українська мова та нищилась українська культура. На противагу цьому, в Українській Народній Республіці, не зважаючи на агресію більшовицької та білогвардійської Росії, українознавство розвивалось прискореними темпами. Але пізніше, в роки панування комуністичної ідеології, спадкоємність у розвитку українознавства перервалася. Було припинено також і процес послідовних змін української нації. Переслідувався національний розвиток, замість нього насаджувалась консервація ідеологічно вивіренних проявів існування національного соціуму, що призводило до деградації, тобто негативної трансформації як гуманітаристики, так і націєтворення.

Після здобуття Україною незалежності націєтворення отримало шанс на розвиток. Галузь наукового пізнання «українознавство» – також. Однією з найактуальніших проблем сучасного українознавства залишається розробка його методології. Зокрема, реалізації в українознавчих дослідженнях широко декларованого принципу інтегративності. Сучасні дослідники українознавчої проблематики (Я. Ісаєвич, П. Кононенко, В. Крисаченко, О. Мостяєв, В. Піскун, та багато інших) розробляють різноманітні концепції українознавства: як комплексу наук про Україну; як системи концентрів; як науки про Україну як геополітичну реальність; як системну науку про локальні культурно-цивілізаційні спільноти тощо.

Погоджуючись із тезами О. Мостяєва та М. Обушного про використання українознавством широкої фактологічної бази багатьох галузей сучасної української гуманітаристики, а також про те, що українознавство є теоретичним фундаментом для наук, що вивчають «український народ, його культуру й етнічну територію», слід підкреслити їхню думку щодо того, що «ці науки слугують джерелом теоретичних та емпіричних фактів для українознавства, яке, застосовуючи інтегративний підхід, розглядає українознавство як цілісність, що має свої специфічні особливості, риси, які відрізняють, відмежовують його від інших національних спільнот» [9, с. 35].

На необхідність використання в українознавстві принципу інтегративності вказують В. Крисаченко та О. Мостяєв, які наголошують: «Роки незалежності України спричинили бурхливий розвиток українознавства як цілісної інтегративної галузі наукового знання, яка має своїм об'єктом Україну... як цілісний феномен природно-соціально-культурного буття у його історичному розгортанні» [4, с. 3]. У В. Піскуна об'єктом досліджень в українознавстві є «реальний український світ, котрий створювався упродовж тисячоліть; трансформувалася і врешті-решт сьогодні визначає суть буття і свідомості українців як етнічної спільноти», предметом досліджень в українознав-

стві вона визначає Україну як геополітичну реальність та українознавство як загальноцивілізаційний феномен «у всій своїй неповторності і своєрідності у просторі і часі» [8, с. 11]. Українознавство як цілісна інтегративна система знань може і повинно відігравати в процесі становлення української нації провідну роль. Але проблемою є те, що «рух теоретичної думки в галузі українознавства як інтегративної науки не набув цілеспрямованого пошуку, зусилля науковців зосереджено, в основному, на окремих галузевих дослідженнях» [8, с. 7]. Ці слова, надруковані у 2001 р., на жаль залишаються актуальними і до сьогодні.

У біології інтеграцію визначають як процес упорядкування, узгодження і об'єднання структур і функцій у цілісному організмі, характерний для живих систем. Саме на прикладі біології принцип інтегративності розробляла Н. Депенчук, український філософ школи П. Копніна, яка займалась вивченням, як вона сама зазначала, «стилю мислення в науці» [1, с. 131], а саме логико-методологічних, гносеологічних та світоглядних особливостей організації знання в певні епохи. Вона наголошувала на тому, що зміна стилю мислення зазвичай відбувається внаслідок появи нової фундаментальної теорії чи заміни однієї засадничої теорії іншою в окремій галузі пізнання. Така галузь стає на чолі наукового поступу та суттєво впливає на інші сфери осмислення дійсності. Зміна стилю мислення відбувається також в процесі об'єднання чи синтезу знання на новій концептуальній основі. На підставі нового підходу формується єдиний, цілісний образ світу та суттєво змінюється світосприйняття. З'являються не лише нові поняття, а й нові методи пізнання, нові наукові напрями, розширюється коло досліджуваних проблем.

Саме такі явища можна спостерігати в сучасній біології, вважала Н. Депенчук. Зокрема, це ідея розвитку органічного світу в нерозривній єдності з чинниками неорганічного світу як цілісності – біосфери – з її складною ієрархічною організацією, а також фундаментальні зміни методів біологічного пізнання. Наприклад, введення в біологічну науку ймовірно-статистичного аналізу процесів в популяціях, а не дослідження окремих організмів. Н. Депенчук, досліджуючи філософські питання біології та екології, наголошувала на тому, що сучасна біологія є складною, глибоко диференційованою галуззю знання з надзвичайно різноманітними методами дослідження.

Н. Депенчук наголошувала на використанні філософії як методологічної основи природничих наук. На її думку, в класичній науковій традиції інтеграція сприймалась як можливість сукупного знання про ціле, а в нових наукових підходах, через більшу спеціалізацію, перш за все ставиться за мету більш глибоке дослідження взаємозв'язку різних теорій для досягнення реальної багатоманітної дійсності.

Подібні принципи та підходи є прийнятними і для українознавства. Тому не менш вагомими погляди Н. Депенчук можуть стати і для українознавства.

Н. Депенчук писала, що в біології еволюційна теорія стала «одним з провідних теоретичних комплексів, що виконують внутрішню інтегративну функцію» [6, с. 117]. Адже величезний обсяг накопиченого в біології до середини XIX ст. фактичного матеріалу потребував синтезуючих узагальнень. Поеднати ідею розвитку організмів з принципом їх загальних структурних взаємозв'язків зумів Ч. Дарвін у своїй теорії природного добру.

В еволюційному та екологічному аналізі Н. Депенчук прагнула виокремити теоретико-методологічні принципи для подальшого розвитку біології як інтегративної сфери

наукового пошуку. Еволюційні уявлення дозволяють застосовувати історичний метод з метою вивчення структурних особливостей живого шляхом історичної реконструкції його можливих змін у минулому. Екологічний метод використовується як загальнонауковий метод дослідження, за умови, що обов'язковим елементом аналізу є оточуюче. Екологічний підхід показує зв'язки біологічних структур з оточуючим їх середовищем, тобто орієнтований перш за все на взаємозв'язок у просторі. «Еволюційний метод орієнтує дослідника на принцип розвитку, на розкриття фундаментальних особливостей живого та специфіку його існування як процесу» [6, с. 119], тобто зосереджується на аналізі взаємозв'язків між об'єктами в часі та на зміни, що відбуваються з одним об'єктом, на його розвитку. Об'єднання цих підходів дозволяє біології досягнути вищого ступеня в аналізі живого, а саме – досліджувати еволюцію єдиної системи «організм – середовище».

Вагомий внесок Н. Депенчук в методологію наукового пошуку зумовлений тим, що вона досліджувала логіко-гносеологічні аспекти природознавства, займалась проблемами на пограниччі наукових напрямів. У сучасному українознавстві, яке також знаходиться на пограниччі багатьох галузей пізнання, значне місце посідають намагання розробити інтегративні засади дослідження. Українознавство як системна, інтегративна галузь наукового пізнання повинне доповнювати конкретні науки, що вивчають Україну, «у розумінні принципів існування та розвитку цілісностей» [5, с. 8].

Одним із прикладів інтегративності в українознавстві є принцип дотримання конкретно-історичного підходу до вивчення українознавчих фактів.

Відомий український історик Я. Калакура, наголошуючи на інтегративності історіографії, «оскільки вона уособлює відомості з суспільно-політичної, соціально-економічної, культурно-духовної, національно-етнічної історії, розкриває взаємозв'язок історичних знань з філософією, культурологією, правом і т. п.» [3, с. 18], визначає українську історіографію як науку, що вивчає історію зародження і розвитку української історичної думки, діяльність провідних істориків і наукових осередків, їхній внесок у вітчизняну і зарубіжну історичну науку. На думку Я. Калакури, процес формування української історичної науки «уособлює важливий зріз історії культури, національної свідомості і буття українців, їх духовних цінностей» [3, с. 4].

Я. Калакура вважає, що історіографічний процес має просторово-часові виміри, тому всебічно дослідити його можна за умови застосування методу періодизації.

Галузь наукового пізнання «українознавство» також потребує вивчення генези та становлення українознавчих досліджень, опрацювання спадку видатних діячів української культури (як тих, хто розробляв націєтворчу тематику, так і тих, хто співпрацював із владою імперій на території України). Важливим для українознавства є також аналіз місця Української держави у світі та діалог із українською діаспорою.

Як і український історіографічний процес, становлення українознавства має просторово-часові виміри.

Одним із способів конкретно-історичного дослідження етапів розвитку сучасного українознавства як галузі наукового пізнання може стати вивчення появи, розвитку та взаємозв'язку, спадкоємності українознавчих інституцій (як державних, так і громадських) від другої половини XIX ст. до наших днів. Такий метод дозволяє проаналізу-

вати як територіальні, так і часові особливості становлення українознавства.

Визнаним серед українських та світових дослідників стало твердження, що у XIX ст. українське національне пробудження відбувалось в рамках загальноєвропейського націєтворчого процесу. Своєрідність національного становлення українців полягала в тому, що відбувалось воно в умовах бездержавності, на територіях Австро-Угорської та Російської імперій. Перебіг утворення українознавчих інституцій великою мірою залежав від ступеня ліберальності суспільних відносин всередині цих імперій. Австро-Угорська імперія мала сильніші традиції демократичності, тому формування української ідентичності та становлення українознавчих інституцій проходили там більш успішно. В Російській імперії, з її традиціями самодержавності, розвиток ліберальних суспільних відносин часто переривався репресивними утисками. Тому українознавчі дослідження проводились зазвичай громадськими об'єднаннями науковців в межах дослідження місцевих, а не великоросійських проблем. Такими як Громади, організовані українськими інтелігентами у другій половині XIX ст. у Києві, Одесі, Полтаві, Харкові, Херсоні, Чернігові, що проводили просвітницьку, наукову та політичну роботу.

Одним із небагатьох прикладів державної підтримки інституалізації українознавства було заснування в Києві у 1843 р. Археографічної комісії. Хоча вона діяла при генерал-губернаторові й мала на меті обґрунтувати урядову політику на Правобережжі, всі її документальні публікації були присвячені історії України. Українознавчим за своїм спрямуванням об'єднанням дослідників стала на короткий час і така структура, як «Південно-Західна філія Російського географічного товариства», заснована 1873 р., а вже через три роки заборонена антиукраїнським Емським указом [2, с. 273]. Така ж недовга історія була і у більшості інших українознавчих починань. Офіційна політика царського уряду спрямовувалась на нищення будь-яких проявів національної самосвідомості. Заборона української мови, відсутність перспектив наукового зростання вчених в Україні значно перешкоджали розвитку українознавства.

Іншою була політична атмосфера в тій частині України, що належала до Австро-Угорської імперії, де діяли більш ліберальні закони. Там науковий поступ не утискувався так брутально, як в Росії. Засноване у Львові в 1873 р. літературне Товариство імені Шевченка активно розвивалось, і згодом перетворилося на Наукове Товариство імені Шевченка (НТШ), яке на початку XX ст. стало виконувати роль своєрідної національної академії, було місцем, де розвивалися національно-свідомі кадри, місцем, де формувалися національна наука та культура загалом.

Історія Наукового Товариства імені Шевченка є підтвердженням націєтворчого впливу українознавчої інституції. НТШ не лише збирало різноманітні відомості про Україну та українців у численних напрямках наукового пошуку. Товариство формувало українофільське середовище та виховувало українознавчі кадри. І найголовніше, активно розповсюджуючи відомості про Україну, послідовно виховувало патріотів України. Наукове Товариство імені Шевченка своєю діяльністю цілеспрямовано формувало українську ідентичність, реально впливало на процес націєтворення.

НТШ прагнуло розширити кордони своєї діяльності на всі території, заселені українцями. Я. Ісаєвич, назвавши НТШ загальноукраїнською науковою інституцією, національною не лише за змістом діяльності, а й за всіма формальними ознаками, підкреслив, що «перетворення його

в 1892 р. з літературного в наукове слід вважати зламним етапом у процесі інституалізації українознавства. З'явилась нарешті установа, яка взяла на себе організацію систематичних досліджень у всіх головних галузях українознавчих студій і заповнення прогалін в дотеперішніх знаннях про Україну» [2, с. 273].

Дослідники історії української науки у XIX–XX ст. (М. Грушевський, В. Онопрієнко та інші) наголошують на значенні НТШ як попередника національної академії наук.

Не менш вагомим для українського націєтворення було й Українське наукове товариство в Києві, засноване у 1907 р. Головою Товариства було обрано М. Грушевського, який багато років очолював НТШ. Статут УНТ був розроблений ініціативною групою співробітників журналу «Київская старина». В ньому було поставлено завдання розвитку національної науки та об'єднання всіх небайдужих до українського питання громадян. Крім того, УНТ прагнуло популяризувати досягнення української науки серед широкого суспільного загалу.

Як наголошує В. Онопрієнко, головним підсумком діяльності УНТ стало формування національної спільноти вчених, які зосередили свої зусилля на проведенні досліджень у галузі українознавства. На його думку, в УНТ переважала «гуманітарна тематика, яка визначила і наступну структуру українознавчих досліджень, зокрема, постановку у 1920–30-ті роки в Академії наук України комплексних досліджень природи і людини. Гуманітарна тематика досліджень сприяла розвитку національної самосвідомості і обґрунтуванню підвалин української культури» [7, с. 116].

Українське наукове товариство в Києві справило не менший вплив на самоусвідомлення українців, ніж НТШ. Саме УНТ в 1917–1918 рр., на початку становлення української державності, значною мірою забезпечувало кадровий склад вищих представницьких органів влади, закладів державного управління і відіграло визначну роль у розгортанні українського культурно-просвітницького руху.

Наступним етапом у процесі розвитку вітчизняної науки повинна була стати національна академія наук. Але, потрібно констатувати, в умовах радянського ладу національна академія не мала шансів на розвиток. Академія, створена в Києві урядом гетьмана П. Скоропадського у 1918 р., згодом, після утвердження влади більшовиків, втратила свою національну спрямованість. Перебуваючи на державному утриманні, Академія змушена була виконувати завдання, поставлені існуючою владою. Закономірно, що найбільш вагомими ресурсами спрямовувались на прикладні дослідження, де українськими вченими було досягнуто значних успіхів. Розвиток же гуманітарного знання весь час перебував на залишковому фінансуванні.

Академію більшовицька влада реорганізувала, позбавивши її будь-яких ознак національної спрямованості. Вплинути таким же чином на УНТ влада не змогла, тому в 1921 р. було прийнято рішення про ліквідацію УНТ. Тиск офіційної ідеології посилювався та призвів до знищення українознавчих напрямів науки, заміни їх псевдонауковими ідеологізованими сурогатами.

Більшовицька влада в роки так званої «коренізації» широко запроваджувала курси українознавства згори. Але, з огляду на всезростаючий ідеологічний контроль правлячої партії за гуманітаристикою, перспектив реального розвитку у такого підконтрольного українознавства не було. Що й було підтверджено практикою жорстокого переслідування націоналістичних рухів упродовж всього періоду правління радянської влади. Дозволялось вико-

ристовувати лише окремі етнографічні елементи в культурі, що отримали глузливу назву «шароварщини».

Після поразки українських визвольних змагань на початку XX ст. багато українців змушені були залишити рідну землю. За кордоном ними були створені численні наукові інституції: Український вільний університет у Празі, Українська господарська академія в Подєбрадах, Українське історично-філологічне товариство у Празі, наукові інститути в Берліні та Варшаві та ін.

Після Другої світової війни чимало українців також стало емігрантами. Вони організували у США Українську вільну академію наук, Український науковий інститут Гарвардського університету. В Канаді відкрився Канадський інститут українських студій та Центр історичних досліджень ім. Петра Яцика.

Зі здобуттям незалежності українознавчі дослідження та дискусії почали все більше поширюватись і в Україні. В Київському національному університеті імені Тараса Шевченка функціонує Центр українознавства філософського факультету. Міністерство освіти і науки України організувало Науково-дослідний інститут українознавства. У Львові Академічний інститут суспільних наук було реорганізовано в Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. В Харкові діє Східний Інститут українознавства ім. Ковальських (СІУ). Кафедри українознавства створено в багатьох вищих навчальних закладах. На жаль, чисельність українознавчих кафедр поки що не призвела до потужного наукового прориву в розвитку українознавства як галузі наукового пізнання. Діяльність українознавчих інституцій дотепер залишається розпорошеною – координуючого центру не створено. Недостатнім є також і обмін науковими здобутками між існуючими українознавчими інституціями.

У сучасному українознавстві хоча і розроблено низку загальних принципів дослідження, але не запропоновано реальних способів їхньої реалізації. Тому українознавство, в значній мірі, залишається комплексом наук про Україну та українців.

Українознавство як галузь наукового пізнання має виробити методологічні засади переходу від стадії накопичення знань про Україну і українців до творення фундаментальних основ вивчення України як специфічної геополітичної реальності. Українознавство – це не сума окремих наук, а своєрідна галузь наукового пізнання зі своєрідним об'єктом та специфічною методологією його дослідження. Необхідний перехід у пізнанні до нового рівня аналізу, де можливим стане глибоке відображення сутності живого процесу українського націєтворення.

1. Депенчук Н. П., Крисаченко В. С. Екологія і теорія еволюції (методологічний аспект) / Надежда Депенчук, Валентин Крисаченко – К., «Наукова думка», 1987. – 240 с. 2. Ісаєвич Я. Українознавство – україністика – українські студії: термінологія, обсяг, суспільний контекст / Ярослав Ісаєвич // Покликання університету: [зб. наук. пр. / відп. ред. О. Гомілко] – К.: РІА «Янко»; «Веселка», 2005. – С. 266–278. 3. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій / Я. С. Калакура – К.: Генеза, 2004. – 496 с. 4. Крисаченко В. С. Україна: природа і люди / В. С. Крисаченко, О. І. Мостяєв – К.: Інститут філософії НАН України, 2000. – 492 с. 5. Крисаченко В. С. Україна: природа і люди / В. С. Крисаченко, О. І. Мостяєв – К.: НІСД, 2002. – 624 с. 6. Методологіческие аспекты пограничных проблем естествознания / [Депенчук Н. П., Сытник К. М., Кравченко А. М. и др.] – К.: «Наукова думка», 1984. – 272 с. 7. Онопрієнко В. І. Історія української науки XIX–XX століть: [навч. посіб.] / В. І. Онопрієнко. – К.: Либідь, 1998. – 304 с. 8. Піскун В. Українознавство в системі вищої освіти України: проблеми, підходи, перспективи / Валентина Піскун // Українознавство в системі вищої освіти: [зб. наук. пр.] – К.: ВГІ НАОУ, 2001. – С. 5–13. 9. Українознавство: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Обушний М. І., Мостяєв О. І., Піскун В. М. та ін.]; за ред. М. І. Обушного. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 672 с.